

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

उत्तम बंडू तुपे यांचे 'अक्करमाशी' व किशोर शांताबाई काळे यांचे 'कोल्हाट्याचं पोर' या दलित आत्मकथनांचा तुलनात्मक अभ्यास या दलित साहित्याच्या निकषांच्या आत्मकथनांच्या आधारे या लघुशोधप्रबंधात केलेला आहे.

पहिल्या प्रकरणात मराठी वाङ्मयामध्ये 'दलित' साहित्याचा उदय १९६० नंतर झाल्यानंतर 'स्वकथन' म्हणजेच आत्मकथनाचा विकास कसा झाला, कोणकोणत्या लेखकांनी मोलाची कामगिरी केली याचे विवेचन केलेले आहे. दलित आत्मकथनांचा प्रारंभ व दलित आत्मकथनांच्या विकासात दलित आत्मकथनविषयक मासिके व नियतकालिकांनी केलेल योगदान तसेच दलित चळवळींनी केलेले कार्य, दलित साहित्याच्या प्रेरणा व वैशिष्ट्ये, दोन आत्मकथनांमधील पुरुषजीवन, स्त्रीजीवन, प्रथा, अस्पृश्यता, परंपरा, रीतीरिवाज, ग्रामीण बोली, शिव्या या विषयीचे विवेचन येथे केलेले आहे.

मराठी वाङ्मयात ग्रामीण, विज्ञान, प्रादेशिक साहित्य प्रवाहाप्रमाणे दलित 'स्वकथन-आत्मकथन' हा एक नवा आणि स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व असणारा प्रवाह निर्माण झालेला दिसतो. दलित आत्मकथनांच्या आशयामध्ये वेगळेपण आले व आत्मकथनातून दलितांचे आत्मभान समाजाच्या प्रत्ययाला येऊ लागले. दलित, सुशिक्षित युवालेखकांनी आत्मभान जागृत झालेल्या दलित वर्गालाच आपल्या साहित्याचा आशय बनविला. एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार म्हणून दलित आत्मकथनांचा उदय झाला. दलित आत्मकथनांचे दालन समृद्ध व वैशिष्ट्यपूर्ण करण्यासाठी पहिल्या रांगेचे जे मानकरी आहेत त्यांच्या आत्मकथनांचे संक्षिप्त विवेचन या भागात आले आहे.

'अक्करमाशी' व 'कोल्हाट्याचं पोर' या दलित आत्मकथनांची तुलनात्मकरित्या वैशिष्ट्ये शोधण्यासाठी दलित साहित्याचा विचार करणे गरजेचे असल्यामुळे पहिल्या प्रकरणात दलित आत्मकथनांच्या वाटचालीचा आढावा घेतलेला आहे. दलित आत्मकथनांची वाटचाल पाहिली असता, आत्मकथनांनी विविध रूपे धारण केलेली दिसतात.

भाषा, आशय, शैली, प्रदेश, संस्कृती, कौटुंबिक-वैयक्तिक समस्या आणि लेखकाचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व संघर्ष या विविध अंगांनी दलित आत्मकथनाचे स्वरूप भिन्न भिन्न कसे आहे याचे संक्षिप्त विवेचन या भागात आले आहे.

दलित साहित्याच्या प्रेरणा, स्वरूप, संकल्पना, व्याख्या, वैशिष्ट्ये तसेच दलित साहित्यातील साहित्यिक आत्मभान, जागृती, समाजातील भेडसावणाऱ्या समस्या, दलित आत्मकथनांमुळे दलितांना मिळालेला न्याय या घटकांचे विवेचन केले आहे.

दलित साहित्य क्षेत्रात आत्मकथनाला महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. दलित साहित्याच्या विकासाचे टप्पे सांगत असताना त्यांच्या प्रेरणांच्या मुळाशी कोणाची महत्त्वनीय कामगिरी आहे. याचाही शोध घेण्याचा प्रयत्न या लघुशोध प्रबंधिकेमध्ये केलेला आहे.

आत्मकथन निर्माणकर्त्यांचे आत्मभान जागृती पाठीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आत्मकथनानंतर सुशिक्षित दलित बांधवांनी आपल्या आत्मकथनातून आपल्या समाजाच्या कथा, व्यथा आपल्या शैलीने, आपल्या बोलीतून स्पष्ट केल्या. त्यामध्ये सर्वप्रथम दया पवारांचे 'बलुतं' चे नाव घ्यावे लागेल.

दलित बांधवावर बुद्ध, आंबेडकर, फुले, मार्क्सवाद यांचा प्रभाव दिसून येतो. आपले व समाजाचे दुःख मांडण्यासाठी दलित बांधवांनी मोठ्या प्रमाणात आत्मकथने लिहिली. गुणवत्तेच्या दृष्टीने विचार करता दलित आत्मकथा मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेली दिसते.

दलित बांधवांनी जे भोगले, अनुभवले, साहिले तेच लेखणीद्वारे उतरवले. दलितांचे अंधकारमय जीवन प्रकाशमान करण्याचे काम दलित आत्मकथनांनी केले. दलित आत्मकथनांच्या वाचनाने पुढीलाना लेखनाच्या, संघर्ष करून जगण्याच्या प्रेरणा दिल्या. दलित आत्मकथनांमध्ये समाजातील जन्मजात गरिबी, भूक, व्यथा, वेदना, जीवन संघर्ष, त्याशिवाय रूढी-परंपरा, रितीरिवाज, धार्मिक विधी, श्रद्धा व अंधश्रद्धा यांच्या विळख्यात जखडलेला दिसून येतो. जगण्याच्या

प्रेरणा व तेजीवन शब्दबद्ध करण्याच्या प्रेरणा दलित आत्मकथनांनी आपल्या समाज बांधवांना दिल्या.

दलितत्व व अज्ञानाच्या चक्रव्यूहामधून स्वतः व स्वतःचा समाज बाहेर निघावा यासाठी बऱ्याचशा दलित बांधवांनी लेखन केले आहे. उदा. दया पवार, प्र.ई. सोनकांबळे, उत्तम बंडू तुपे, ज्योती लांजेवार, लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, पार्थ पोळके, शंकरराव खरात इत्यादी.

या प्रकरणात असा विविधांगाचा अभ्यासपूर्ण विचार मांडलेला आहे.

दलित आत्मकथन लिहिणारे सर्वच लेखक अस्पृश्यतेचा अंत करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने व शिक्षणाने प्रेरित झालेले दिसतात.

अस्पृश्य जातीत जन्मल्यामुळे उपेक्षा, दारिद्र्य, उपासमार, अन्याय, अत्याचार या समस्यांना सामोरे जावे लागत असल्याने दलित आत्मकथनात त्या त्याच स्वरूपाच्या ओंगळ-दरिद्री वर्णनाची पुनरावृत्ती झाल्याचा आरोप होतो; पण ते वास्तव नाकारून चालत नाही. तसेच लेखकानुसार जीवनकथा भिन्न असतात, व्यक्ती, प्रसंगात विविधता असते, सादरीकरण वेगळे असते, स्थल-काल परिस्थिती भिन्न असते. त्यामुळे प्रत्येक आत्मकथनाला वेगळेपण आलेले आहे.

लेखक शरणकुमार लिंबाळे यांचा जन्म आईवडिलांच्या जातीभिन्नतेतून झालेला असल्याने समाजाने त्यांना नाकारले व आयुष्यभर 'अक्करमाशी' नावाने संबोधण्यात आले. आंबेडकर प्रेरणेने जागृत झाल्याने कोणताही तरुण आपले शारीरिक व सामाजिक अपंगत्व कुरवाळीत नाही. त्यास अस्तित्वाची वा वास्तवाची जाणीव निर्माण झालेली दिसते. हे आत्मकथन लिहिणारे लेखक ३० ते ३५ वयोगटातील असतात पण आत्मचरित्राचे लेखन करणारा लेखक ४० ते ४५ या वयामिर्ष्यादिच्या बरोबर असतात.

'अक्करमाशी' या आत्मकथनामध्ये वर्षानुवर्षे दडपलेल्या अन्याय व दुःखाला व्यक्त केलेले आहे. एकंदर अक्करमाशी म्हणजे दुभंगलेल्या मनाची कहाणी आहे. तसेच सामाजिक जीवनातील अस्पृश्यतेचे कुरूप दर्शन घडते. लेखक व त्याचे आप्तेष्टांची जन्मापासूनच मिळालेल्या माणूसपणाची उपेक्षा या आत्मकथनांमध्ये मांडलेली दिसते.

‘कोल्हाट्याचं पोर’ हे आत्मकथन म्हणजे ‘मन मारून जगणाऱ्यांचे’ विश्व आहे. तसेच ते शृंगार आणि बिभत्स या रसाने नटलेल्या लोकप्रिय कलेचे दर्शन घडवणारे आत्मकथन आहे. ‘कोल्हाट्याचं पोर’ चे लेखक किशोर काळे संवेदनशील, शूर, हुशार, दानशूर असलेले परंतु त्यांना ह्यातभर लांछनास्पद जगणे व अपमान सोसणारे शोषित म्हणून समाजाने वागवलेले दिसते.

स्वतःच्या कलेचे प्रदर्शन करून कुटुंब जगवणाऱ्या व लोकांच्या मनोरंजनासाठी मन मारून जगणाऱ्या कलावंतीणीला समाज कुलटा म्हणून संबोधतो. त्या कोल्हाटीण स्त्रीजीवनाचे वास्तव चित्रण या आत्मकथनाचा गाभा आहे.

कोल्हाटी स्त्रीच्या पोटी जन्माला आलेल्या आजोळी राहून आईला दुरावलेल्या लेखकाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे जागते आणि दुःखे पचवावी लागतात. तसेच कोल्हाटी समाजातील सुंदर स्त्रियांना लग्न करून मानाने जगण्याचा अधिकार न देता, कुटुंब स्वतःच्या ऐशआरामासाठी दुसऱ्यांना उपभोग्य वस्तू म्हणून विकतात आणि माणुसकीचे हत्यारे कुटुंबीय पुरुष राजरोस प्रतिष्ठित म्हणून मिरवतात. दुर्बल स्त्रिया मात्र ‘माणूस’ म्हणून जगण्यासाठी रोज मरण पत्करतात. याचे विवेचन दुसऱ्या प्रकरणात केलेले आहे.

दलित आत्मकथनकारांचा जन्म त्यांच्या जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण योगायोग आहे. म्हणूनच जातियता व अस्पृश्यता या अमानुष परंपरेचे ते बळी ठरतात. याचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी त्यांनी आंबेडकरी प्रेरणा अवलंबून शिक्षणाला जवळ केले. त्यांचे जीवन समाजाच्या संस्कृतीपासून अलिप्त असल्याचे जाणवते.

‘अक्करमाशी’ आणि ‘कोल्हाट्याचं पोर’ ही दलित आत्मकथने समाजाने नाकारलेल्या व्यक्तींच्या व्यथा आहेत. शरणकुमार लिंबाळे स्वतः ‘अक्करमाशी’ म्हणून जीवन जगतात. कारण त्यांचा जन्म समाजाने अनैतिक ठरवलेल्या स्त्रीपुरुष संबंधातून झालेला होता. पुरुषप्रधान व जातिविषमतेच्या समाजामध्ये मागास जातीला आणि फक्त स्त्रीलाच अनैतिक ठरविले जाते. तिच्या मुलाला तिच्याबरोबर दोषी म्हणून छळले जाते. अनैतिक संबंधातून जन्मलेले मूल ही अनैतिकतेची ‘निशाणी’ समजले जाते.

शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी' हे आत्मकथन मराठी, हिंदी, पंजाबी, मल्याळम, तमिळ, कन्नड अशा विविध भाषांमध्ये अनुवादित झालेले आहे.

किशोर काळे यांचे 'कोल्हाट्याचं पोर' मध्ये आपल्या आईची, समाजाची आणि स्वतः 'नाजायज औलाद' म्हणून सर्टिफिकेट घेऊन जगणाराची व्यथा सांगितली आहे. या आत्मकथनामधून ग्रामीण समाज बोली, मतलबी व विक्षिप्त व्यक्तिरेखा, संवाद, वास्तवदर्शीपणा ही मुख्य वैशिष्ट्ये दिसतात.

किशोर काळे यांच्या आत्मकथनामध्ये लोककलेच्या झालेल्या अपमानाचे दर्शन घडते. लोकांची कला परंतु लोकांनीच मनोरंजनानंतर त्यातील कलावंतांची उपेक्षा केलेली आहे.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनामध्ये जाती-जातीतील अस्पृश्यतेची उतरंड घेऊन जगणारे लोक एकमेकांना कमी लेखतात. 'अक्करमाशी' आत्मकथनामध्ये सण-उत्सव, अंधश्रद्धा या गोष्टींना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. तसेच बेताच्या व ताणतणावाच्या कौटुंबिक स्थितीचे चित्रण येते.

प्राचीन भारताच्या इतिहासात लीलावती, भानुमती, मैत्रेयी, गार्गी ह्या प्रमुख विद्वान स्त्रिया होत्या. परंतु काही कालांतराने विदुषी म्हणून वावरलेल्या स्त्री-जातीस भोगवस्तू म्हणून मानले गेलेले आढळते. त्याचमुळे 'अक्करमाशी' व 'कोल्हाट्याचं पोर' मधील स्त्रिया परित्यक्तेचे जीवन जगताना दिसतात. हे जीवन जगताना प्रत्येक व्यक्तीच्या वाट्याला अवहेलना, अपमानाचे जीणे आलेले आहे. या दोन्ही आत्मकथनाचे नायक (लेखक) अनौरस आयुष्याचा भोगवटा भोगणारे आहेत. त्यांच्या निर्माणाची पार्श्वभूमी म्हणजे दलित स्त्रीजीवनाचे अस्वस्थ करणारे दर्शन आहे.

परिणामी दलित आत्मकथन दलित समाजाला सामाजिक भान आणि जागृती देणारे प्रेरक साहित्य ठरले आहे, तर प्रस्थापित समाजाला पारंपारिक, अन्यायकारक समाजव्यवस्थेचा जाब विचारणारे ठरले आहे असा आशय या प्रकरणात मांडला आहे.

चौथ्या प्रकरणामध्ये 'अक्करमाशी' व 'कोल्हाट्याचं पोर' या दोन आत्मकथनांच्या भाषिक स्वरूपाचे विश्लेषण आले आहे. म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्या-ओव्या आणि वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दसंभार याचे विवरण या भागात येते.

‘अक्करमाशी’ आणि ‘कोल्हाट्याचं पोर’ मध्ये आपल्या समाजाशी निगडीत बोलीचा वापर केलेला आहे. विशेष म्हणजे ‘अक्करमाशी’मध्ये ‘महारी’ भाषा तर ‘कोल्हाट्याचं पोर’ मध्ये ‘कोल्हाटी’ भाषा वापरली आहे. ज्या-त्या ठिकाणातुसार भाषा वापरली आहे.

‘कोल्हाट्याचं पोर’ च्या भाषेवर हिंदी, प्रादेशिक भाषेचा प्रभाव पडलेला आहे. या आत्मकथनातील समाज व भाषा यांचे नाते अतूट असल्याचे दिसते.

शरणकुमार लिंबाळे यांना समाजात अखेरपर्यंत ‘अक्करमाशी’ ही उपाधी दिली, तर किशोर काळे यांना ‘कोल्हाट्याचं पोर’ म्हणून जीवनात कुचंबनेशिवाय काहीच लाभले नाही.

तरीदेखील स्वतःपेक्षा दुसऱ्यांचे, समाजाचे दुःख प्रथमस्थानी मानणाऱ्या या दलित लेखकांनी जे अनुभवले, भोगले त्याचा अंतर्मुख होऊन चिंतनानंतर आविष्कार केला आहे. शरणकुमार लिंबाळे आणि किशोर काळे यांची आत्मकथने या लघुशोध प्रबंधाच्या निमित्ताने अभ्यासली आहेत. ‘अक्करमाशी’ व ‘कोल्हाट्याचं पोर’ चा तुलनात्मक अभ्यास या संशोधनात केलेला आहे. दलित आत्मकथने म्हणून या दोन्ही आत्मकथनात काही साम्यस्थळे आहेत. तरीही स्थल, काल, व्यक्ती, स्थिती, जातिव्यवस्था, प्रसंग, भाषिक स्वरूप इत्यादी घटकांमुळे तुलनात्मक अभ्यासात वैशिष्ट्यपूर्णता आलेली आहे.